

EGY NYELVMŰVELŐ KÖNYV LEHETSÉGES OLVASATA

Kossa János: Kettős idegenségben

Igen tisztelt hallgatóim!

Amikor örömmel vállaltam, hogy eleget teszek a megtisztelő kérésnek, és ismertetem Kossa János e könyvét leendő olvasói előtt, egyben rögtön azt is megfogadtam, hogy nem a *-va*, *-ve* meg a *-ván*, *-vén* képzős határozói igenév helyes vagy helytelen használatáról, vagy ezzel összefüggésben az ún. létigés szerkezet kérdéséről fogok beszélni. Annál kevésbé, mert ez Kossa János könyve, s ezért nem a magam nézetét és álláspontját kell ismertetnem, hanem a szerző felfogását a nyelvhelyességi kérdésekben. Emiatt ez a gyűjtemény, a válogatás valójában nem más, mint Kossa könyveinek egy lehetséges olvasata. Sokkal fontosabbnak tartom, hogy e könyv keletkezéstörténetéről mondjak néhány szót, mert az több hasznos tanulsággal jár, mint bármilyen öncélú grammatizálás vagy helyesírási kérdés elemzése. Ezért arra kérem önöket, hogy az alább következőket ne úgy fogják fel, mint az idők mélyéről vagy kódós távolából a jelenbe tévedt nyelvtanár belemagyarázását a könyv tárgyába, hanem inkább úgy tekintsék mint tőprengést a múlt és a jelen összetartozásának a kérdésein, mint a történelmi jelképiség értelmünkkel való megközelítésének a kísérletét. Tehát annak az embernek a hangját, akinek a nyelvtudata, nyelvszemlélete, nyelvhasználatunkról vallott felfogása éppúgy ennek a történelmi viharoktól sanyargatott tájnak és kornak a talajában gyökerezik, mint az itt bemutatott könyv szerzőjéé. (Ehhez feltehetően hozzájárulnak fiatalkori, hatvan-hatvanöt évvel ezelőtti személyes kapcsolataink is.)

Kezdem azzal, hogy a hosszú tanári és közírói pályám alatt megjelentetett tizenöt-tizenhat könyvem közül, amelyekhez (akár a szerző, akár a szövegválogató, a szerkesztő vagy csak a sajtó alá rendező jogán) az itt bemutatott

könyvhöz hasonló módon hosszabb-rövidebb előszót, bevezetést vagy másféle magyarázó szöveget írtam, ez a most megjelent az egyetlen olyan kiadvány, amelynek a bevezető szövege – s ugyanígy a benne olvasható cikkek és tanulmányok sora is – mindmáig, immár több mint egy évtizede, várta a kiadóját, de ami, hitem szerint, még ma sem évült el (tehát sem a könyv szövegállománya, sem az annak értelmezésére tett kísérlet). Ennek bárki könnyűszerrel utána nézhet. Tizenkét esztendeje, 1991-ben jelent meg a *Hosszú útnak pora* című könyvem, benne pedig *A nyelvművelő Kossa János* című írás, amelyből a könyv jegyzeteiben ez olvasható: „Előszó Kossa János készülő posztumusz könyvéhez. Kézirat.” Ehhez tudnunk kell, hogy 1990-ben Kossa elhunytának tizedik évfordulója alkalmából, a Forum Könyvkiadó elhatározta a válogatás megjelentetését. Azt azonban talán senkinek sem kell magyaráznunk, hogy ez a tucatnyi keserves esztendő, amit azóta, 1991-től kezdve, magunk mögött hagytunk, valamint az elmúlt bő évtized zilált közállapotai a legkevésbé sem kedveztek az oly kicsinyesnek és jelentéktelennek tartott teendők végzésére és gyakorlására, mint egy közösség nyelvének a megóvása a pusztulástól, vele együtt pedig kultúrájának elsorvadásától is. Persze ez elsősorban azok „jóvoltából” volt így, akik a nyelvet csupán a köznapok társadalmi érintkezése, a politika, a gazdasági élet, az államigazgatás, más szóval: az emberi cselekvés pragmatikus eszközének tekintették, tehát célszerűsége, a mindennapi élet gyakorlati szolgálatában játszott szerepe szerint értékelték: „használhatósága” alapján.

A fiatal Kek Zsigmond, aki egyetemi tanulmányait három-négy európai országban négy-öt nyelven végezte, kétségtelenül tudatában volt a nyelve e gyakorlati funkciójának is, alapjában véve azonban következetes maradt az emberi nyelv olyan felfogásához és jelentéstartalmához, amit a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület – éppen az ő munkásságán okulva – akként fogalmazott meg, hogy a nyelvhelyesség kérdéséhez elsősorban nyelvünk létállapota felől, annak egzisztenciális problémáira való tekintettel kell közelednünk, „mert a nyelv (elsősorban az anyanyelv) nem pusztán a társadalmi érintkezés egyszerű eszköze, hanem a megismerés, a tapasztalatszerzés, a fogalmi gondolkodás, a szellemi alkotótevékenység leghathatósabb eszköze is. Márpedig a primitív, az ideologizált nyelv szemlélet éppen ezt nem látja, s ezt nem értékeli benne, hanem leszállítja a politikai cselekvésnek, a köznapi funkciók ellátásának a szintjére”. Az elmúlt évtizedben éppen ezt a magasabb szintű megközelítést nehezítették meg bizonyos bürokratikus politikai tényezők. Azt, hogy a nyelvben ezt a másfajta (tehát nem mindig a praktikus, a használati, a napi funkciók betöltésére korlátozott) feladatokat, hanem szellemi létezésünk fundamentumát vizsgáljuk. Az olyan tudattartalmakat, amelyeket egyedül az anyanyelv képes átörökíteni az egymást váltó nemzedékekre.

S ugyancsak a JMNYE-nek ez az 1990-ben tartott értekezlete tette magáévá a nyelvemvelő munka olyan felfogását is, hogy „. . . a nyelv nemcsak szerkezet, hanem ismeretek tárháza, az emberi tapasztalat gyűjtőedénye, amely egy egész tudatvilágot fejez ki, történelmi műveltséganyagot hordoz, bevilágít múltunk mélységeibe. Több oldalról, sokféle tudományág felől, szélesebb fronton kell hát a nyelvhez közelednünk: az ember anyagi és szellemi világának a teljességét kell benne meglátnunk. Ezt azonban csak az átfogó, a minden területre kiterjedő anyanyelvi oktatással lehet megvalósítani (. . .) Reméljük, a demokratizálódás kívánt folyamatai majd ezen a téren is meghozzák az eredményt. Persze nem valamilyen automatizmus révén, hanem akképpen, hogy nagyobb teret adnak az anyanyelvi iskolázásnak, a nyelvemvelő munkaformák fejlesztésének, a sajtónak stb. Meg úgy, hogy majd megszűnik az ideológiai csőszködés, az ellenőrzés és a bábáskodás ezen a téren is. Persze mindehhez új emberek és – főképpen – újszerű gondolkodás kell.”

Nos, ez az itt emlegetett, az immár egy jó évtizede megindult, de a léptenyomon akadályokba ütköző folyamat, valamint a demokratikusként felismert s megnevezett gondolkodás teljes kibontakozásának az elmaradása magyarázza azt a furcsa, bizarrnak tűnő állításunkat is, hogy nem az itt közreadott szövegek szerzőjének, nem is azok válogatójának és gondozójának, még csak nem is a kiadás anyagi terhéért vállalóknak az érdeme, hogy Kossa János e posztumusz könyve semmit sem veszített időszerezéséből az évtizednyi lappangása ellenére sem. Még csak azzal sem magyarázható, amivel Lőrincze Lajos tette Kossa János *Nyelvünk fűszerszámai* című 1979-ben Budapesten, a Gondolat Kiadónál megjelent (életében utolsó) könyvének a bevezetőjében, amelyben arra mutatott rá, hogy ha Kossa egyazon problémával ismételtlen foglalkozik is, soha nem ismétli önmagát, mert „egyetlen cikket sem közöl változtatás, finomítás, még alaposabb kidolgozás nélkül”. Mi másban látjuk a közölt szövegek ma is aktuális voltának a legfőbb okát, azt, hogy évtizedek múltán sem évültek el. A pellengérré állított nyelvi jelenség, a beszédben vagy írásban elkövetett nyelvi vétség vagy torzulás makacs és szívós továbbéléséért ugyanis sokkal inkább általános társadalmi és kulturális létállapotunk hibáztatható, amely a nyelv egészséges életét és szabad fejlődését jórészt még ma is gátolja, s ami intézményes változást tesz szükségessé már Kossa diagnózisa szerint is. A sajtóval, a színházzal, a szépirodalommal, az oktatással, a könyvkiadással s a kulturális élettel kapcsolatos igen sok kérdés merül fel Kossa írásaiban, aminek széles körű szakmai tárgyalására és elemzésére azonban – mint hangoztatta – nem érezte magát illetékesnek, viszont az ő könyveiből az említett tevékenységek mindegyikének igen sok haszna és előnye származott. Valójában ezt a célt és szándékot, az erre irányuló törekvést kell látnunk e legújabb könyvének közrebocsátásában is, s ezért írtuk bevezetőnkben a következőket: „Kossa

könyveit nemcsak szakmai körökben értékelték, hanem igen népszerűek voltak mindazok körében is, akik afféle kézikönyvként forgatták akár magánhasználatra, akár iskolai segédkönyvként. Könyveinek e nagy közkedveltsége, gyakorlati használhatósága, nélkülözhetetlen volta a szerkesztőségek munkájában s a nyelvoktatás úgyszólván minden szintjén szükségessé tette, hogy időnkint újra közölje az előző könyv vagy könyvek anyagának egy részét. »A hibákat – különösen a vissza-visszatérőket – nem árt ismételten is szóvá tenni, hogy jobban tudatosodjanak« – írta *A mi nyelvünk* c. könyvének előszavában. Ennek a sajátos írói-kiadói gyakorlatnak tehát kettős oka van. Egyrészt az, hogy a kórmegeállapítások – sajnos – az idők folyamán semmit sem – vagy csak alig – vesztek érvényükből, másrészt pedig az, hogy nyelvhasználatunkban egyre újabb keletű hibák és torzulások ütnek fel a fejüket, amelyekre a szerző igyekezett azonnal reagálni.”

S végezetül: e kötet válogatója, sajtó alá rendezője, s mint szerzőjével egykor szoros szakmai kapcsolatban álló, s vele azonos nyelvszemléletű, de a nyelvápolás módszereit tekintve szükségszerűen más eljárásokhoz folyamodó munkatárs, egykori önmagát szeretné idézni, hogy (több mint negyven esztendő távolából, talán egy kissé a kései megkövetés felhangjait is megszólaltatva) rámutasson: a nyelvhelyesség vitás kérdései körül folytatott duellmainkban, véleménycseréinkben szinte mindig neki, Kossának volt igaza. Kiténik ez az *Így írunk mi* 1962-ben megjelent első kötetéről szóló alkalmi cikkemből is, amely egyfelől az iskolamester, másfelől pedig a sors kényszere folytán nyelvünk napi gondjai felé forduló tapasztalt közíró érvei sorakoznak fel egy szelíd disputa keretében. Az egyik oldalon tehát az oktatás módszertani pedantériája, a „taníthatóság” merev álláspontja, a másikon pedig annak az embernek az érvei, aki népét már nem „középközlés fokon” óhajtja oktatni bizonyos igazságokra. Kossa előadásának élvezetes, nemegyszer enyhén gúnyos-tréfás hangnemére s a könyv címére célozva ezt írja az egykori pedagógus:

„. . . nehogy azt higgye az olvasó, hogy az *Így írunk mi* a »humor könyve« műfaját képviseli, amire a Karinthyt idéző cím alapján gondolhatnánk. A fentebb említett »ridendo«, a »nevetve« módhatározó korántsem azonos értelmű a felszabadult, gondtalan, jókedvű kacagással. A humoros alaphangot sokszor kesernyés, fanyar, sötétebb tónusok váltják fel, olykor már a kiábrándultság felhangjaival vegyítve, ami bizonyára a »még mindig így írunk mi« lehangoltságának a következménye. Mert egyesek makacsságnak, vaskalaposágnak tartották a már megrótt hibák ismételt főlelmetését, különösen azokét, amelyekről sokan úgy vélekedtek, hogy már »nyelvténnyé« váltak, s ezért hiábavaló az üldözésük. Ma már inkább érényes konokságnak, tiszteletre méltó következetességnek neveznénk álláspontjához való ragaszkodását. Műve méltatónak egy része akkoriban fölösleges aggódásnak minősítette, hogy

Kossa a tükörszó vádjával illet bizonyos szavakat a jugoszláviai magyar nyelvhasználatban, mondván, hogy mindössze hasonló beszédhelyzet vagy azonos szemlélet eredménye a kifogásolt egybeesés, vagy pedig, hogy »csak« az indoeurópai nyelvekre általánosan jellemző sajátság rejlik mögötte, nem pedig szerbhorvát hatás. Kossának erre is volt válasza, s ma már úgy véljük, hogy ő állt közelebb az igazsághoz: »Föltűnhet valakinek, hogy egy-egy nyelvi jelenséget szerbhorvát hatásnak tulajdonítok, holott az sokkal általánosabb: olyan indoeurópai hatás, amely az egyetemes magyar nyelvben is észlelhető. Én ezt nem hangsúlyozom újra s újra, de hát nyilvánvaló, hogy az általános hatás nálunk a szerbhorvát nyelvvel való állandó és szoros kapcsolatban sokkal kifejezettebb.«

De arra is rá kell mutatnunk, hogy amikor Kossa az idegenszerűségekkel és egyéb nyelvi hatásokkal hadakozik, akkor nem *valami ellen*, hanem *valamiért* harcol: mindkét (a »természet adta« és a »történelem adta«) nyelvünk tisztaságáért és megbecsüléséért.”

S voltak aztán mások, akik kételkedve Kossa munkájának, a nyelvápoló könyveknek s általában a nyelvművelő tevékenységnek gyakorlati hasznában, azt feszegették, van-e hatásuk, lesz-e eredményük? Erre az aggályoskodó kérdésre nincs egyértelműen igenlő vagy tagadó válaszuk. Még egy széles körben kibocsátott kérdőív adatainak a feldolgozása után is valószínűleg ma is csak azt mondhatnánk ezek hatásos voltáról, hogy esetleg csak olyanféle, mint a legtöbb gyógyszeré: a kór elleni küzdelemben csak segíti, támogatja a szervezet erőit, de nem helyettesíti őket. S mint ahogy a gyógyszer hatékonyságáról is leginkább akkor bizonyosodhatunk meg, ha kénytelenek vagyunk nélkülözni, így – akár kérdőíves véleménykutatás nélkül is – bizvást mondhatjuk, hogy Kossa könyvei híján erőtlenebb, halványabb lenne nyelvi tudatunk. Nem azt vártuk el tőlük (mint ahogy ettől sem remélhetjük), hogy majd megfordítják a köznyelv szüntelen romlásának a folyamatát, vagy hogy éppen „kikezelik” a bajából. A kultúra történetében még nem akadt példa arra, hogy egy könyv (vagy akár öt is) megtanította a nyelvet használók széles társadalmát anyanyelve helyes és hibátlan használatára. Kétségtelen azonban, hogy jelentősen hozzájárulhat az olyan klíma, köztudat, légkör megteremtéséhez, kialakításához, amelyben megfogam az ilyen igény, felébred a nyelvi lelkiismeret. Kossa könyveinek valóságos jelentőségét is abban látjuk, hogy a konkrét nyelvhelyességi kérdések tisztázásán kívül hathatósan ösztönözték az igényesebb nyelvhasználatot.

Hadd mondjak még néhány szót a könyv címéről, mivel már a szeptember 10-i, Zentán tartott bemutatóján is megkérdezték, ki adta ezt a címet és mi a valódi jelentése, mondanivalója.

Rögtön meg kell mondanom, hogy a cím valójában magától Kossától ered. Könyvének 85. oldalán olvasható egy írásának a címében: *Kettős idegenség*. Arról szól, hogy sok *latin, francia, angol* s más nyelvből átvett szó nem az eredeti nyelvből, hanem a szerb nyelv közvetítésével került hozzánk, természetesen annak szűrőjén keresztül, tehát a szerb nyelvhasználat minden alak-tani, hangtani, szótani, jelentéstani módosításával. Sok példát említ erre szer-zőnk: a szerbben legtöbbször elmarad a hímnemű vagy a semlegesnemű szavak *-us* és *-um* végződése, amiből a grammatikai nemek keveredése származik: *konfliktus* → *konflikt*; *prospektus* → *prospekt*; *kultusz* → *kult*; *statútum* → *statut* stb. A semlegesnem *-um* végződésére példák: *beneficium* → *beneficija*; *privilegium* → *privilegija*; *dokumentum* → *dokumenat*, meg aztán a *koncentrát, elaborát, honorár, referát, szeminár, motív, agronóm, kandidát, katalóg* s hason-lók hosszú sora. (Néha a szerb is pl. a németből veszi át a szót, s az átvételben meghagyja a német egy-két alaktani elemét: *asphaltieren* → *asfaltirati*; *blo-ckieren* → *blokirati* [a magyarban az *aszfaltíroz, blokkíroz, hazardíroz* stb.]) Ez meg már nem is kettős, hanem hármás idegenség.

Mondhatná valaki: mindez nem végzetes, súlyos, helyrehozhatatlan hiba. Valóban: ezért nem kell félreverní a harangot. Csakhogy a felelőtlen kölcsön-zések már-már jelentéstani (ezzel együtt: értelemzavaró) hibákat okoznak. A Kilátóban olvashattunk (ha jól emlékszem) Turi Gábor tollából egy cikket, amely a főnti folyamat súlyosabb jelenségeiről beszél: arra mutat rá, hogy hazai magyar nyelvünkben ma már jelentéstani megoszlás következik be: az egye-temes magyar köznyelvtől való eltávolodás, ami a kultúránk egészére nézve súlyos következményekkel jár. Az ilyen jelenségek készítették Kossát, hogy – egy kissé tréfásan – azt javasolja: írjuk meg az *Idegen szavak jugoszláviai szótárát*. A Kilátó cikkében pl. a következő példákat olvashatjuk, amelyek valóban erre mutatnak: *parola* (a szerbben, de az igénytelenül használt jugo-szláviai magyar nyelvben is): *jelszó, jelmondat*, az egyetemес magyar köznyelv-ben: *kézfogás, a bizalmasság jele*. *Kalauz*: a szerbben: *álkulcs*, a magyarban: *útvezető, jegykezelő*. S így van pl. a *karakteristika* szóval s számos más esetben. Amire itt a Kilátó cikkírója néhány példával s pusztán a szójelentés torzulá-sával, illetve elhasonulásával mutat rá, arra Kossa egész könyvvel. Ő ti. nem elégszik meg a szójelentéssel, hanem beszélünk, nyelvhasználatunk sok más elemében kimutatja az idegenség föl-fölbukkanását: a mondatalkotásban, ha-sonlatképeinkben, a nyelv egész szerkezetében, teljes viszonyrendszerében. Ugyanis azt vallja ő is, mint sok más nyelvészünk: a nyelv az ember egész szellemi, fizikai, lelki s minden más életmegnyilvánulásunkban jelen van, mint ahogyan ideghálózatunk szövi át testi valóságunk, szervezetünk legparányibb részeit is. S ha idegrendszerünk bármely része megsérül, annak következményei lehetnének az ideghálózat más részeiben is. „A nyelv az ember idegrendszere.”

Magam is ennek a felfogásnak a jegyében végeztem a könyv anyagának a válogatását, arra törekedve, hogy világosan kitűnjék belőle Kossa e számunkra rendkívül fontos tapasztalata.

SZELI István

Elhangzott Újvidéken a Forumban megrendezett könyvbemutatón 2003. október 13-án

